

חורבת טבק למרגלות תל גודד – אתר יהודי שחרב במרד בר-כוכבא

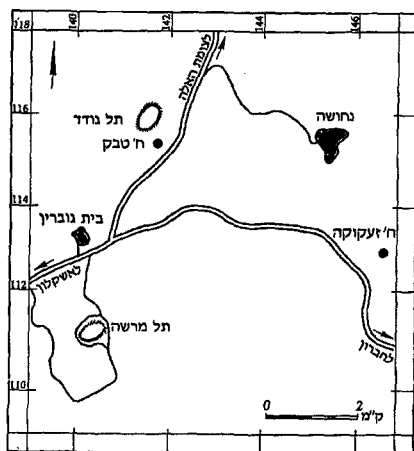
נחום שגיב* ובוועז זיסון**
* המכללה האקדמית אשקלון
** רשות העתיקות, ירושלים

חורבת טבק ממוקמת על המדרון הדרומי-מזרחי של תל גודד (נ"צ 1418/1152), כשני קילומטרים צפונית-מזרחית לבית-גוברין, על שלוחה המשתפלת במתניות מתל גודד לכיוון זרזום-מזרח (מפת 1 ר2 ואיור 1).¹ תל גודד מוזהה לרוב עם מורשת גת (ברוש, תשנ"ב; שגיב, תשנ"ד). בשנים

1899–1900 נחפר התל על-ידי (פרדריק ג' בליס

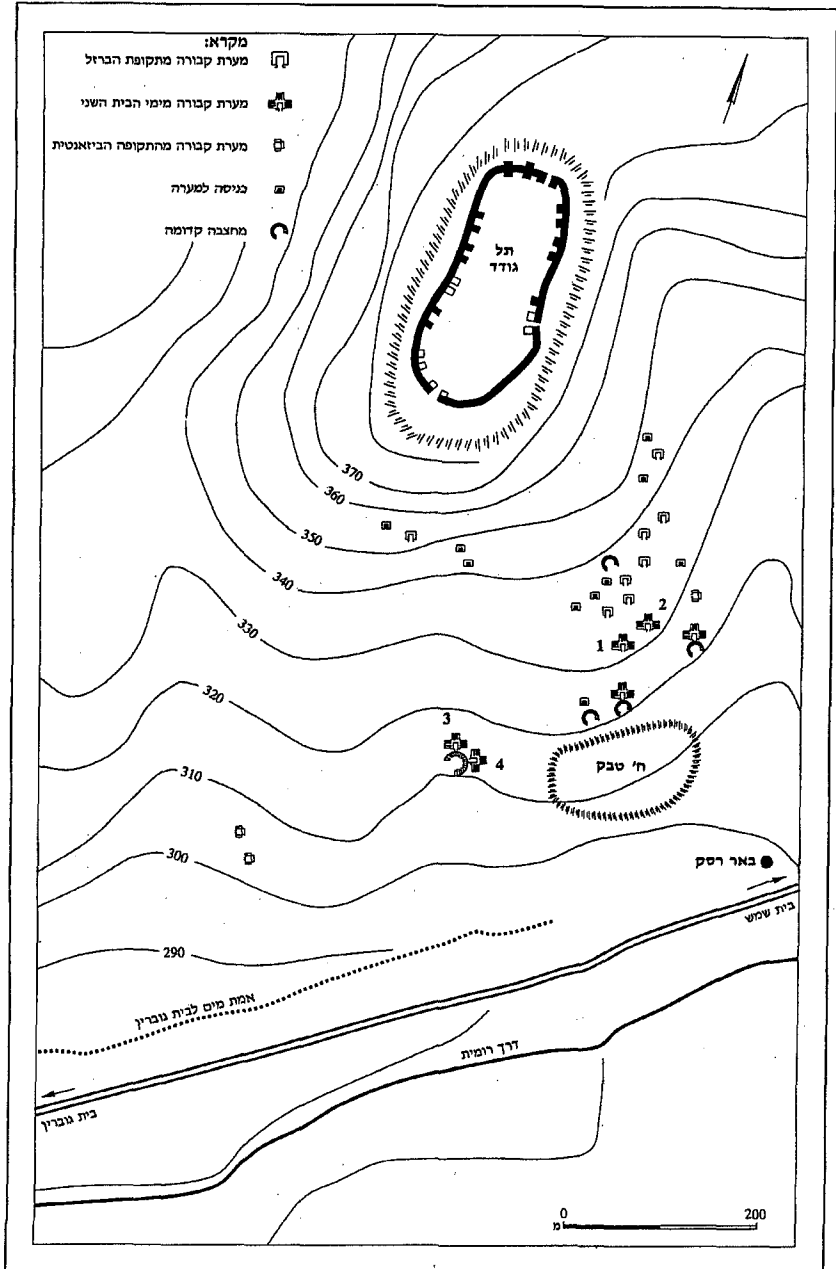
ור"א סטיוארט מקאליסטר) מטעם הקרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל (Bliss & Macalister, 1902, 44–51). שמעון גיבסון ניתח את יומני החפירות שלהם מחדש ובין השאר עמד על כך, שבתקופה ההלניסטית התקיים בראש התל יישוב מבוזר שבמרכזו מגדל. מאוחר יותר שולב המגדל באחוזה כפרית, שנבנתה בראש התל בתקופה הרומית הקדומה (Gibson, 1994, 214–215).

מתחת לאחוזה נבנה האתר של חורבת טבק, הממוקמת כ-200 מ' ממערב לדרך הרומית אשקלון–בית-גוברין–ירושלים (רול, תשל"ו, 42–45). סמוך לאתר נבע בעבר מעיין, שכיום הינו חרב (שגיב, זיסו ועמית, תשנ"ז). נביעת המים, האדמה הפורייה והמיקום במעבר החיוני מהשפלה להר, ליד הדרך הקדומה, הביאו להתיישבות במקום.

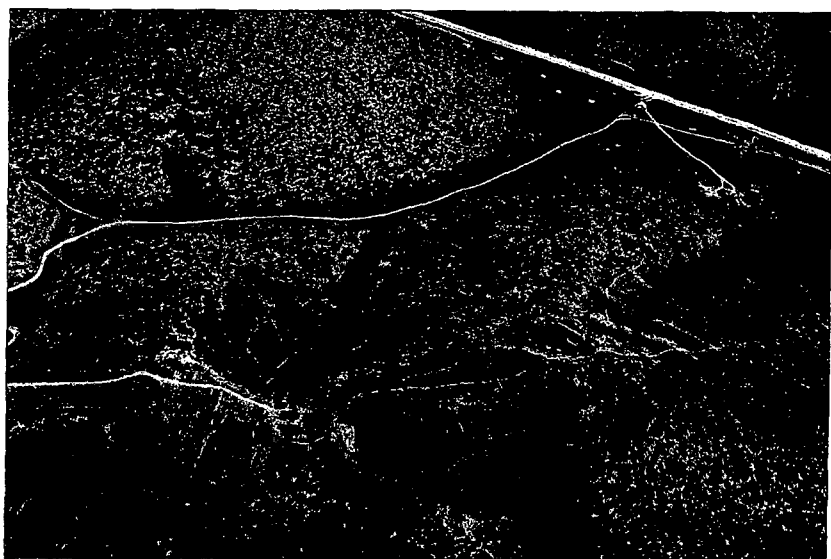

מפה 1: חורבת טבק ותל גודד – מפת איתור כללית

1. החל משנת 1990 ערכו כותבי שורות אלה סקרים וחפירות בתל גודד ובחורבת טבק. גדעון אבני השתתף בחקר מערות הקבורה (שגיב, אבני זיסו, תשנ"ד; שגיב, זיסו ואבני, בדפוס) וחמודי חלאילה ודוד עמית השתתפו בחקר מפעל המים הצפוני לבית-גוברין (שגיב, זיסו ועמית, תשנ"ז). בשנת 1992 נערכה חפירה במערכת המקווה; רשימה זו הינה הדו"ח הסופי של חפירה זו (רשיון 110/92; שגיב, תשנ"ד/א), שהשתתפו בה תלמידים מבת-רספר בבעת-ברור ובכפר-סילבר, תלמידי ישיבת אור עציון ומתנדבים מהארץ ומח"ל. לתיאור מלא ומפורט של כל מצאי האתר ראה: שגיב תשנ"ד. חוקרים ומתנדבים רבים סייעו בכל שלבי הפרויקט, אך קצרה היריעה להזכיר את שמות כולם. תודתנו נתונה לכולם מקרב לב. לתודה מיוחדת ראויים סרופי עמוס קלוזר ויאיר צורן שליוו את הפרויקט מראשיתו ותרמו רבות להצלחתו.

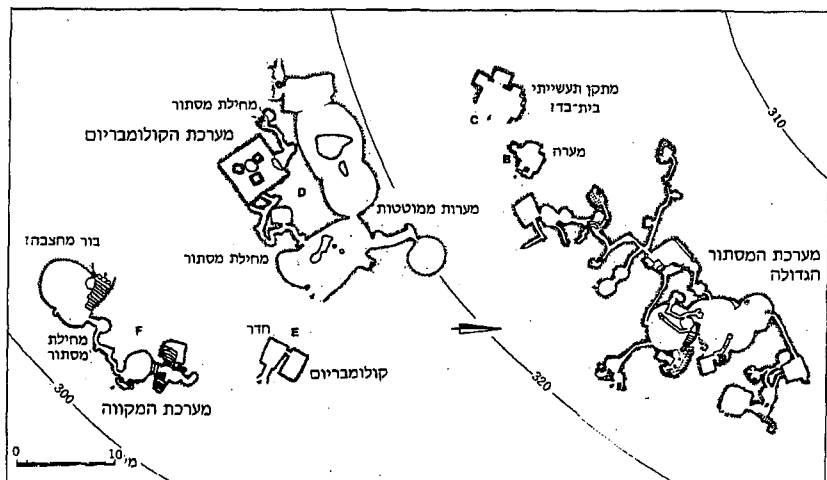

מפה 2: חורבת טבק, תל גודד וסביבתם הקרובה

איור 1: תצלום אוויר של תל גודד וחורבת טבק; מבט לדרום-מזרח

שטח החורבה כחמישה דונמים. בשל שוד אבני הבנייה וכיסוי הסחף והמפולות אין אפשרות לאמוד את תכנית האתר ללא חפירה ארכיאולוגית. על פני השטח ניתן להבחין בקירות ספורים של מבנים במצב השתמרות גרוע, בקטעי קירות שהקיפו את האתר (אולי ביצור), וכן באבני גזית ובפריטים אדריכליים, הפזורים על פני השטח. חלקו העלי של האתר דל ואינו מושך את העין. לעומת זאת, מתחת לפני הקרקע מצויים שישה חללים תת־קרקעיים לפחות, שחלקם מטוילים (איור 2). שש מערכות תת־קרקעיות מופו בתחומי האתר. המערכות נחצבו בשכבת הקרטון הרכה מתצורת

איור 2: המכלולים התת־קרקעיים בחורבת טבק

צרעה פרט מרשה בעומקים שונים. בשתיים מהן נערכו חפירות: במקווה הטהרה ובאחת ממערות הקולומבריום. כן נסקרו שבע מערכות קבורה, שהיו בשימוש בשלהי תקופת בית שני, ובארבע מהן נערכה חפירה. הממצא ממערות קבורה אלה יפורסם בקרוב (שגיב, זיסו ואבני, בדפוס). מאמר זה מציג את הממצאים שהתגלו בחורבת טבק. למרות שהחפירות היו מוגבלות בהיקפן יש בהן כדי להעיד, שיישוב יהודי התקיים במקום עד מרד בר-כוכבא.

המערכות התת-קרקעיות

בדומה לאתרים אחרים בשפלת יהודה נוצל הסלע המקומי גם בחורבת טבק. סלע זה מאפשר חציבה נוחה יחסית, יצירת חללים יציבים ושימוש בקרטון (הנחבצ בצורת לבנים מלבניות) כחומר בנייה. תפקודי המערות מנוונים: מחצבות, בורות מים, אורוות, שובכים לגידול יונים (קולומבריה), מקווה טהרה ומערות קבורה (מפה 2 ואיור 2).

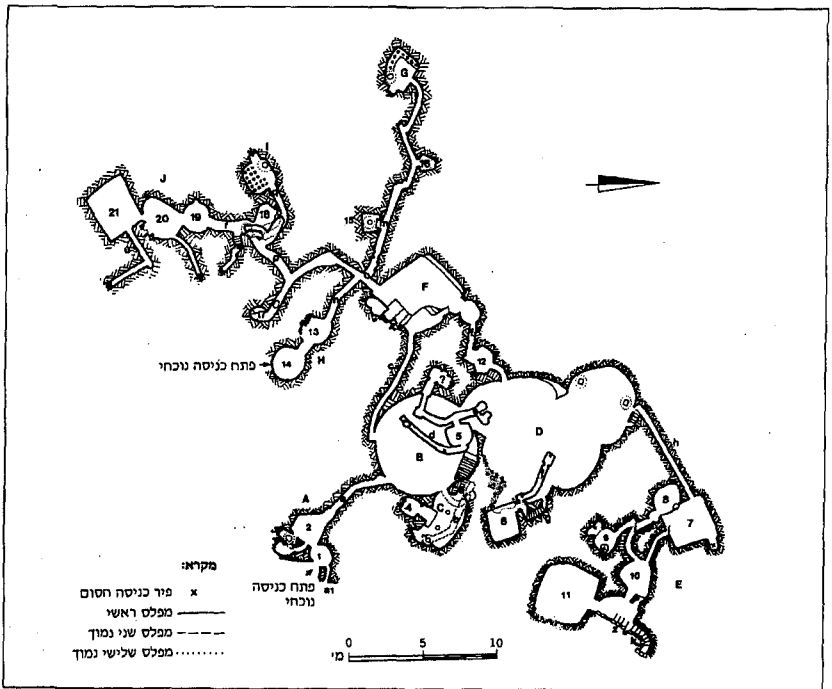
חלק מן החללים התת-קרקעיים חובר יחד באמצעות מחילות צרות ומפותלות והפך למערכת מסתור. במחילות הותקנו אמצעי חסימה, הפתחים המקוריים לחללים בוטלו והוסוו, ובמקומם הותקנו פתחים מוסתרים ומעברי אוויר. התופעה מוכרת מעשרות אתרים ברחבי שפלת יהודה ואף תוארה לפרטיה (בעיקר: קלוני, תשמ"ג; תשמ"ח; קלוני וטפר, תשמ"ז). כיום מקובלת הדיעה, שמערכות המסתור נחצבו במסגרת ההכנות למרידות היהודים נגד הרומאים. חלק מן המערכות נחצב אולי לקראת המרד הגדול (טפר וקלוני, תשמ"ט) ורובן – לקראת מרד בר-כוכבא (קלוני וטפר, תשמ"ז, 365–366).

שלוש מערכות מסתור נסקרו באתר: המערכת הגדולה (מערכת A), מערכת הקולומבריום (מערכת D) ומערכת המקווה (מערכת F). שלושת החללים החצובים האחרים שימשו לצרכים אופייניים ביישוב חקלאי: מערה C הייתה כנראה בית-כד, מערה B שימשה כנראה לאחסון ומערה E הייתה קולומבריום. להלן מובא תיאור קצר של שלוש המערכות הגדולות וממצאיהן (לתיאור אדריכלי מפורט ומלא של המערכות ראה: שגיב וזיסו, בדפוס).

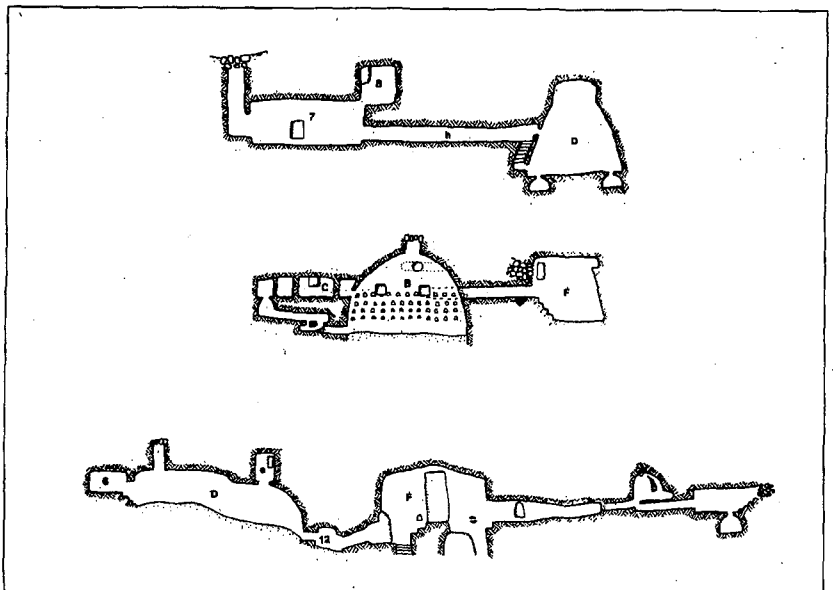
המערכת הגדולה (מערכת מסתור A)

מערכת המסתור הגדולה והמסועפת באתר², שנסקרה ונמדדה ללא ביצוע חפירה איוריים 3 ו-4). המערכת מורכבת מעשרה מכלולים תת-קרקעיים (A–I), ששימשו מחצבות, מתקני איסוס ואחסון, מאגרי מים וקולומבריה. בזמן מסוים, כנראה לפני מרד בר-כוכבא, חדלו חללים אלה לשמש לייעודם המקורי. פתחיהם נסתמו והם חוברו על-ידי מערכת מסועפת של מחילות ומעברים תת-קרקעיים. מחילות המאפשרות מעבר בזחילה חיברו בין המערכת ובין מבנים וחצרות בלבו של היישוב הקדום. כיום מתבצעת הכניסה אל המערכת דרך שתיים מן המחילות הללו (a ו-ח).

2. המערכת נפרצה באוקטובר 1986 על-ידי שודדי עתיקות, שנתפסו בתוכה על-ידי מפקחי היחידה למניעת שוד ברשות העתיקות. השודדים חדרו למערכת דרך בור הפעמון 14 (מכלול H). כאשר הבינו, שהמפקחים אורבים להם ליד הפתח, פרצו השודדים פתח אחר (חדר 1, מכלול A) בניסיון לא מוצלח להימלט. שני הפתחים הללו שימשו לכניסה אל המערכת עוד בעת העתיקה, וכיום משמשים את המטיילים הרבים, הפוקדים את המקום. המערכת נבדקה לראשונה על-ידי קלוני ב-8.11.1986 ותועדה לאחרונה על-ידינו בסיוע צורן, נטליה זק וויצטלב פירסקי (מדירות ושרטוטים), אורי עיני, רן ויזל, אלון קליין וחיים מויאל.

איור 3: תכנית מערכת המסתור הגדולה (מערכת A)

איור 4: חתכים במערכת המסתור הגדולה (מערכת A)

באמצעות פתחים המכוונים לדרום-מזרח. יש להניח, שהפתחים המקוריים אל מערכת המסתור הוסרו בחדרים ובחצרות של בתי היישוב.

מערכת המסתור הגדולה כוללת כשמונה חללים חצובים, מתקנים וחדרים קדומים ליצירת מערכת המסתור וכן מערכת מסועפת של מחילות, שחיברו בין חללים אלה. אורכן הכולל של המחילות כ-100 מ'. כן נסקרו במערכת זו כ-18 חדרונים, שנחצבו בצדי המחילות כחלק ממערכת המסתור. המערכת חולקה לעשרה חלקים, שסומנו באותיות לטיניות (A-J); לתיאור מפורט של חלקים אלה ראה: שגיב וזיסו, בדפוס).

נראה, שאורכה של המערכת בסופו של מרד בריכוכבא היה גדול בהרבה מאורכה הנוכחי, שכן עד כה נסקרו רק החלקים שלא נחטמו בסחף ובמפולות. חלק מן המחילות שמופו נחשף במהלך חפירות השוד. אופייה המורכב של מערכת המסתור ואורכה הרב מעידים, שהמערכת נועדה לשרת משפחות אחדות. נראה, שיש לתארך את התקנת המערכת לימי מרד בריכוכבא. כיוון שלא נערכה בה חפירה והסקר בוצע לאחר שאלפי אנשים ביקרו במקום לא נאספו במערכת המסתור ממצאים כלשהם.³

איור 5: מערכת הקולומבריום – מבט דרומה לעבר העמודים התומכים את תקרת המתקן; שים לב לגרם המדרגות הצר, שהדמות עומדת עליו. מדרגות אלה שימשו לכניסה אל המתקן לפני חציבת מערכת המסתור.

3. בדו"ח סיור של קלונר מה-8.11.1986 (מייד לאחר פריצת המערכת) נסקרים ממצאים שונים מחדרי המערכת: שברי קנקני אגירה ("קנקני מערכות"), סירי בישול (כולל סיר בישול המתוארך למאה השנייה לספירה) קעריות, שבר נר מקורצף וכן אגן אבן בעל שלוש רגליים. ממצא מעניין ביותר, שמקורו במערכת זו, הוא שולחן אבן עגול, המעוטר בחריצים מגולפים סביב. החפץ נראה במערכת המסתור בשנים 7-1986 ואף צולם באתרו על-ידי צורן. השולחן נגנב בשנת 1995 והושלך למערכת הקבורה המפוארת שבחורבת מדרס, שם התגלה מחדש על-ידי זיסו וקלונר, השוקדים עתה על פרסומו המדעי. השולחן נרשם באוצרות מדינת ישראל (מספר 1394-1996).

מערכת הקולומבריום (מערכת מסתור D)

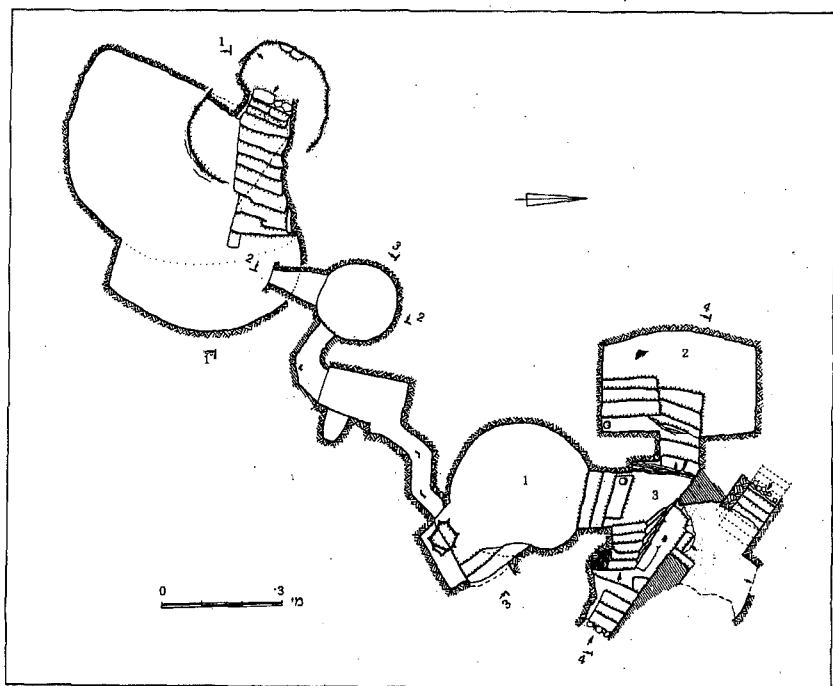
מערכת תת־קרקעית זו כוללת קולומבריום, סדרת חללים שהיו כנראה מחצבות ושתי מחילות (איור 5). המערכת נסקרה ומופתה על־ידי המרכז לחקר מערות (מירון, תשמ"ו, 64–65; לתיאור מפורט של המערכת ראה: שגיב וזיסו, בדפוס). בשנת 1990 נערכה במקום חפירת בדיקה במטרה לפתוח את חלקה העליון של המחילה שמערב לקולומבריום. במהלך החפירה הסתבר, שמתקן הקולומבריום נוקה משפכים בתקופה הממלוכית. נמצאו במקום עשרות שברים של חרסים עשויים ביד ומעוטרים בדגמים הגיאומטריים האופייניים לתקופה הממלוכית.

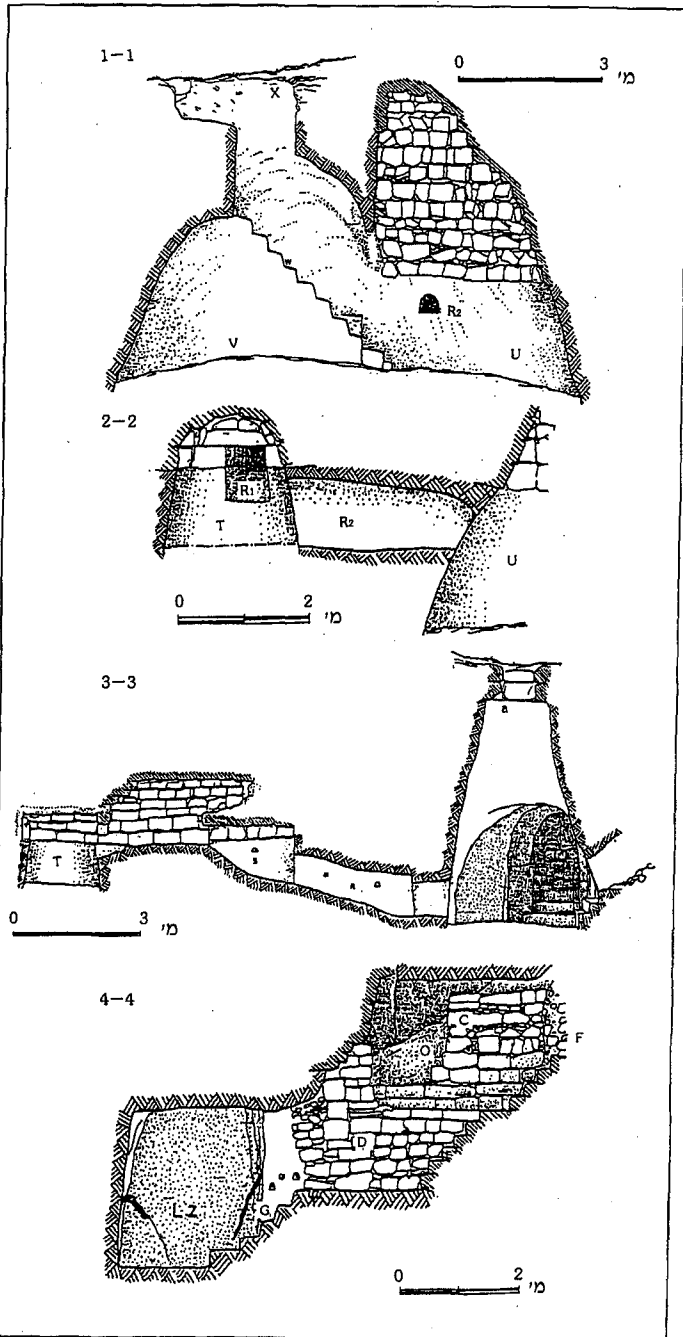
נראה, שהקולומבריום נחצב בתקופה ההלניסטית. במסגרת ההכנות למרד בר־כוכבא נחצבה המחילה המזרחית, והכניסה המקורית של הקולומבריום, המצויה בתקרת המתקן, נחסמה. החציבה המרושלת והחפוזזה של המחילה המערבית רומזת אולי על חציבה במהלך אירועי המרד. מחילה זו אפשרה מילוט ואוורור למסתתרים במקום.

מערכת המקווה (מערכת F)

מערכת תת־קרקעית זו (איורים 6 ו-7) מצויה כ־30 מ' דרום־מזרח למערכת הקולומבריום. המערכת נחצבה בשני שלבים לפחות, והוא כוללת מקווה טהרה, מאגר מים, שני חדרונים ומחצבה

איור 6: תכנית מערכת המקווה (מערכת F)

איור 7: חתכים
 במערכת המקווה
 (מערכת F)

תת-קרקעית. מחילה חצובה ומכוסה בחלקה לוחות אבן מחברת בין המרכיבים הללו. המערכת נסקרה ונמדדה, וחפירה נערכה במקווה הטהרה (L2), בכור הפעמון הצמוד (L1) וב"משטח הביניים" (L3).

המתווה של מאגר המים (L1) סגולג (קוטרו הכללי כ-3.5-3 מ') והכניסה המקורית אליו הייתה מכיוון משטח הביניים (L3). בדופנו המזרחית הושארה במהלך החציבה מעין אצטבה, שתפקידה אינו ברור. המתקן שימש כמאגר מים, ייתכן שלצורכי הפעלת מקווה הטהרה. מי הנגר זרמו אליו ואל המקווה דרך פתחים A ו/או F. יש להניח, שבעת הצורך הועברו מים מן המאגר אל מקווה הטהרה. לקראת מרד בר-כוכבא בוטל השימוש במקווה והמאגר מולא עפר. בשלב זה נחצבה כנראה מערכת המסתור, המחברת בין המאגר ובין המחצבה (V), וכן הותקן הפיר האנכי (Q) במטרה להכניס אור ואוויר ולאפשר מילוט בעת הצורך.

על-גבי שכבת המילוי נראה מפלס משופע של שפך, שמקורו כנראה בהרס מבני היישוב. השפך, שחדר אל המערכת דרך אחד הפתחים (F), הכיל עפר, שכרי חרסים, אבני בנייה וממצאים קטנים נוספים וכיסה גם את רצפת המקווה הסמוך. הממצאים שיתוארו להלן התגלו בשפך זה.

גרם מדרגות הוביל מן המבנים שעל פני השטח אל פתח המקווה. לפני הפתח נחצב משטח ביניים (L3), המאפשר לרדת דרומה, אל המאגר (L1). מצפון לגרם המדרגות ולמשטח נבנה קיר תמך מאבני קרטון מעובדות. תכנית המקווה מלבנית (אורכו 3.75 ורוחבו הממוצע כ-2.5 מ') והקיר שמול הפתח מתארו קשתי. חמש מדרגות מוליכות מן הפתח אל קרקעית המתקן. במתקנים מסוג זה נחצבו המדרגות לרוב למלוא רוחב המתקן. מסיבה בלתי ברורה לא נחצבו מדרגות מימין לפתח. הרום והשלח של המדרגות שמשמאל לפתח שונה מזה של המדרגות שמול הפתח.

גובהו המרבי של המתקן כשלושה מטרים, אך מפלס הפתח אינו מאפשר אגירת מים מעבר לגובה של כ-1.3 מ' מעל הרצפה. באופן זה נוצר חלל, שנפחו כ-12 מ"ק, ששמנו יש להפחית את נפח המדרגות (כ-2 מ"ק). על פי ההלכות העוסקות בדיני מקוואות חייב המתקן להכיל 40 סאה של מים בלתי שאובים לפחות (משנה, מקוואות, א, ט), שהם 0.5-1.0 מ"ק מים (רייד, תש"ן, 16). נפח המקווה הנדון גדול פי עשרה מנפח כמות המים המינימלית, הדרושה למקווה טהרה.

בקירות המקווה ישנם סדקים, שהורחבו וטווחו למניעת לחחול המים. הסדקים לא טווחו למלא גובהם, אלא רק מעט מעל מפלס המים (עד גובה של כ-1.6 מ' מעל הרצפה). הסדקים הורחבו, כאמור, ומולאו בטיט, שגונו אפור בהיר. לאחר מכן צופו הסדקים בטיח הידראולי, שצבעו אפור כהה.

גומחה לנר נחצבה בקיר שמול פתח הכניסה למקווה, בגובה של כ-2.4 מ' מעל הקרקעית. לאחר הפסקת השימוש במקווה נחצב על גבי המדרגה העליונה שקע מעוגל להנחת קנקן. שקע נוסף לנר הותקן בקיר שמול הפתח, בגובה של כ-1.3 מ' מעל הקרקעית. הגומחה והשקע נחצבו באזור, שהיה מוצף כאשר שימש בתפקידו המקורי, ולכן יש להניח שהותקנו לאחר ביטול המקווה, לקראת מרד בר-כוכבא.

מקוואות הטהרה הם כידוע מתקני מים, המשמשים אוכלוסייה יהודית המקפידה על דיני טומאה וטהרה. גילויי של מקווה טהרה בחורבת טבק מלמד, שהאוכלוסייה שישבה באתר הייתה אוכלוסייה יהודית.

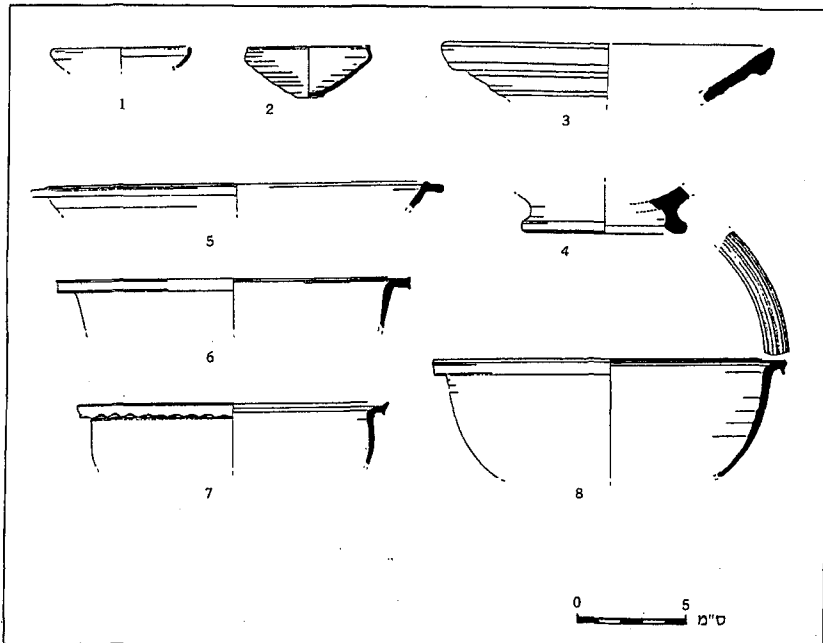
ממצאי מערכת המקווה

הממצא היחיד, הקשור כנראה לשלב השימוש המקורי במקווה, הינו Unguentarium (כלי חרס פחוס בעל פתח רחב, ששימש כלי קיבול למשחות; לוח 63). נראה ששאר הממצאים שנמצאו במקווה מקורם בסחף, שגלש ממבני היישוב. בין הממצאים שנתגלו במקום יש לציין שברים של סירי בישול, נרות, קערות, קדרות, פכים, פכיות, קנקנים, כלי טרה סיגילטה, שברים של כלי אבן ומעט שברים של כלי זכוכית וחפצי מתכת, ביניהם יש להזכיר שבר של מפתח ארכובה. במכלול זה אובחנו כלים בודדים מן התקופות הפרסית וההלניסטית. אין לדעת האם נסחפו ממצאים אלה מראש התל או שהם מעידים על פעילות בחורבת טבק כבר בתקופה הפרסית. הרוב המכריע של הממצא שנחשף במערכת המקווה מתוארך למאות הראשונה והשנייה לספירה.

הממצא המאוחר ביותר שהתגלה במאגר המים (L1) ובמקווה (L2) מציין את מועד החרס של האתר, כנראה במהלך מרד בר־כוכבא. נתון זה עולה בקנה אחד עם ממצאי מערות הקבורה, שחדלו לשמש באותה תקופה. להלן יפורט הממצא לסוגיו על פי התקופות השונות:

התקופה הפרסית: נמצאו שברי כלי מורטאריה ושברי קערות (לוח 47:1; טבלה 1). כלים דומים נמצאו בדור (Stern, 1995, 53-55, fig. 2.2), בגור שכבה IV, המאות החמישית-הרביעית לפני הספירה (Gitin, 1990, pl. 30, nos. 9, 16) ובאתרים רבים נוספים.

לוח 1: קעריות, קערות וקדרות

טבלה 1: קעריות, קערות וקדרות

מס' התיאור	מס' הרישום בחפירה	טיפוס הכלי	מס'
טיין כתום, ליבה כתומה	6.2.1/64	קערית	1
טיין כתום-אפור, ליבה אפורה	6.2.4/62	קערית	2
טיין אפור-ירקרק, ליבה אפורה	6.2.7/35	קערה	3
טיין אפור-ירקרק, ליבה אפורה	6.2.1/34	קדרה	4
טיין כתום, ליבה כתומה	6.1.4/59	קדרה	5
טיין כתום, ליבה אפורה	6.2.7/58	קדרה	6
טיין כתום, ליבה כתומה אפורה	6.2.3/55	קדרה	7
טיין כתום, ליבה כתומה	6.2.6/61	קדרה	8

התקופה ההלניסטית: לתקופה זו ניתן לשייך שפיות של שלושה קנקנים (לוח 114-113). כלים דומים התגלו לדוגמה בדור (Guz-Zilberstein, 1995, 311-312, fig. 6.35, 6.36), בגזר (Gitin, 1990, pl. 47, no. 15, 16, type c and e; Lapp, 1961, 146, type 11, a; 148, type c and e; 157, type 21).

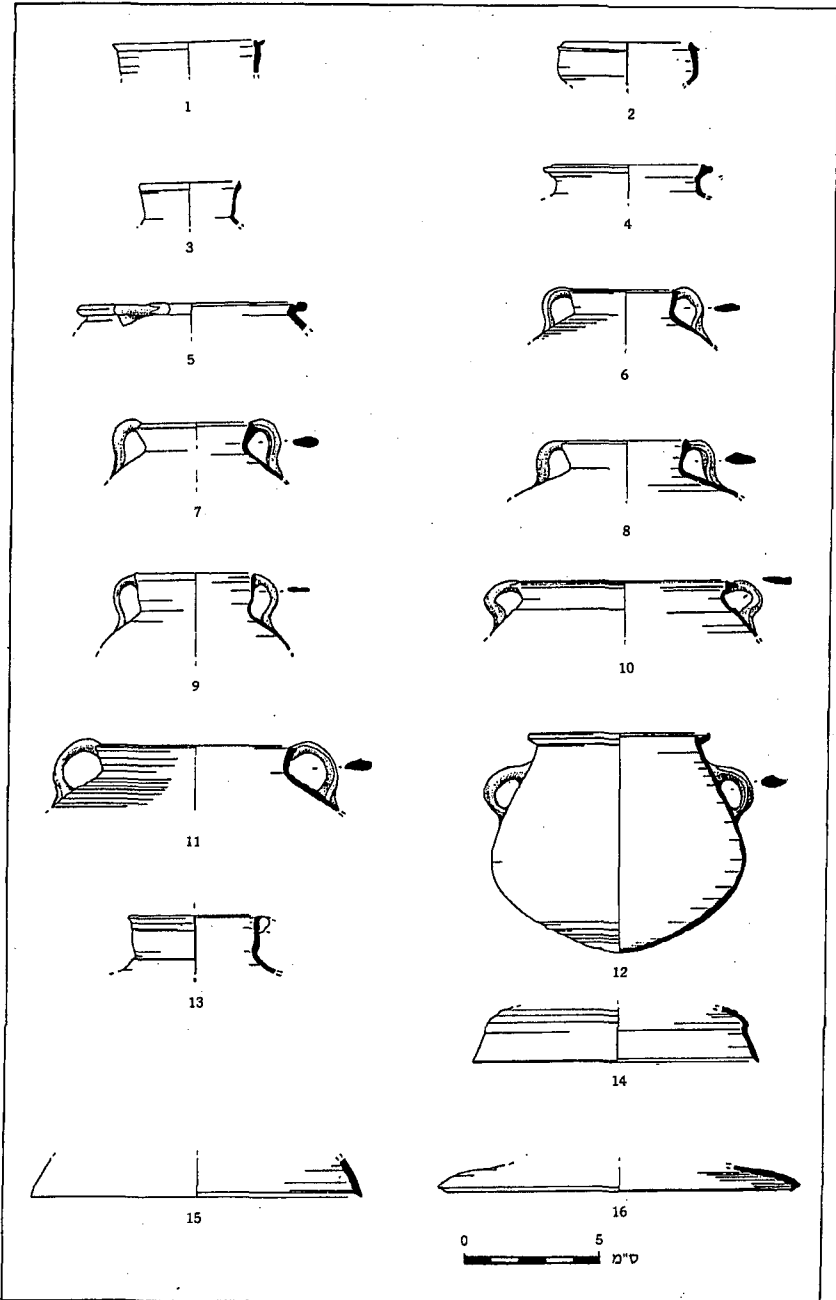
התקופה הרומית הקדומה: במערכת המקווה התגלו כלי חרס, נרות וכלי אבן מן המאות הראשונה והשנייה לספירה. נראה, שהמכלול מייצג בעיקרו את התקופה האחרונה לקיומו של היישוב, שנהרס במהלך מרד בר-כוכבא. מקורם של החפצים במבני המגורים, שהיו על פני השטח וגלשו אל המכלול התת-קרקעי עם הריסת היישוב.

קערות, קעריות וקדרות

במערכת המקווה התגלו שברי שתי קערות ושתי קעריות בעלות שפה מעוגלת כלפי פנים וסימני ניתוק חבל בבסיס (לוח 172). מקבילות לקעריות אלה ניתן למצוא במכלולים מן המאה הראשונה לספירה, כגון בהרודיון (Bar-Nathan, 1981, 121, pl. 6:9), ברמת-רחל (Aharoni, 1964, pl. 28:2) בקומראן II (de Vaux, 1956, 559, fig. 4:7) וכן במכלולים מן המאה השנייה לספירה, כגון במערת הבריכה שבנחל דוד (אביגד, תשכ"ב, 150, ציור 14:5) ובערק אינעסנה שבואדי דאליה (Lapp & Lapp, 1974, pl. 28:16). במערכת המקווה התגלו גם שבריהן של תשע קדרות (לוח 16-5) בעלות שפת מדף ישרה או קרדומית, שיש להן מקבילות בקומראן שכבה II (de Vaux, 1956, fig. 4:15, 559). כן התגלו שברים זעירים של שלוש קערות ופך מיובאים מטיפוס "כלי טרה סיגילטה מזרחית".

סירי בישול

במערכת המקווה התגלו שבריהם של עשרה סירי בישול, שתי קדרות בישול ושני מכסים. סירי הבישול כדוריים, בעלי דופן דקה ומצולעת ושפה משולשת, מרוכסת או זקופה (לוח 12-16; טבלה 2). כלים אלה לסוגיהם השונים היו נפוצים מאוד בשלהי המאה הראשונה לפני הספירה ובמאות הראשונה והשנייה לספירה באתרים כגון קומראן ועין פסחה שכבה II (de Vaux, 1973, pl. 42).

לוח 2: סירי בישול ומכסים

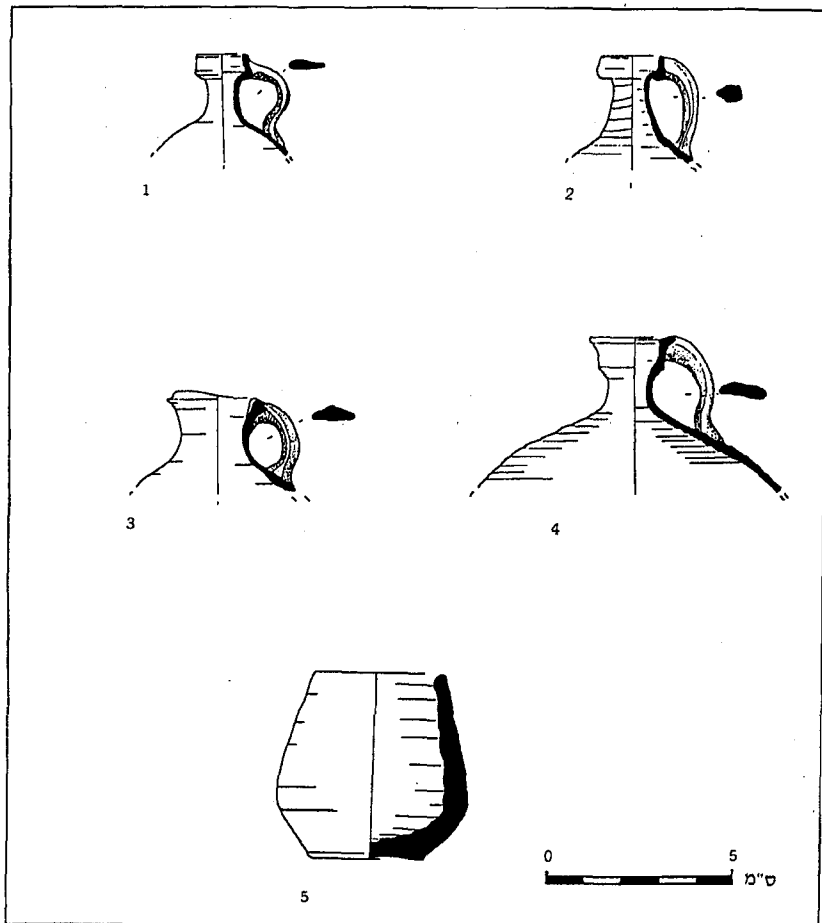
טבלה 2: סירי בישול

מס'	טיפוס הכלי	מס' הרישום בחפירה	התיאור
1	סיר בישול	6.1.1/65	טין חוס-אדמדם
2	סיר בישול	6.3.2/44	טין ורוד-אפור
3	סיר בישול	6.1.3/67	טין אפור
4	סיר בישול	6.2.1/50	טין חוס-אדמדם
5	סיר בישול	6.2.3/51	טין חוס
6	סיר בישול	6.2.7/47	טין חוס-אדמדם
7	סיר בישול	6.1.5/53	טין אפור
8	סיר בישול	6.1.2/48	טין אדום
9	סיר בישול	6.1.5/41	טין חוס-ורוד
10	סיר בישול	6.2.2/49	טין אדום
11	סיר בישול	6.2.3/52	טין אדום
12	סיר בישול	6.2.6/22	טין אדום
13	סיר בישול	6.2.1/46	טין חוס
14	מכסה	6.1.4/43	טין אדום
15	מכסה	6.1.2/45	טין אדום
16	מכסה	6.2.3/54	טין חוס

בירושלים (במאות הראשונה לפני הספירה עד המאה הראשונה לספירה; אביגד, תשמ"ס, 116, איור 111; 184, איור 211); בהרודיון (במכלול הרודיאני; 5, pl. 119, Bar-Nathan, 1981), בגבעת רם (המאות הראשונה והשנייה לספירה; הרשקוביץ, תשמ"ז, 315, איור 9:1-14), במערות במדבר יהודה, במכלולים מן המאה השנייה לספירה כגון מערת האיגרות (41, fig. 113, Yadin, 1963), במערת האימה (8:10, fig. 160, Aharoni, 1960) ובמערת המטמון (5, no. 209, Bar-Adon, 1980), וכן במערכות מסתור בחורבת מדרס ובאחוזת חזן (קלוגר וטפר, תשמ"ז, 382, לוח 1 מס' 13 ו-16; 350, לוח 5, מס' 5 ו-11).

פכים ופכיות

במכלול שנחפר נמצאו שבריהם של חמישה פכים ושתי פכיות. לכלים נפוצים אלה גוף כדורי, דופן דקה ומצולעת, שפה מעוצבת וידית סרט משוכה מהצוואר לשפה. הם עשויים באובניים, מפולמים וצורפים היטב. הפכים שימשו לאגירת נוזלים ולבישול (לוח 13-4; טבלה 3). פכים ופכיות דומים נמצאו בהרודיון במכלול מן המאה הראשונה לספירה (13-1, no. 112, Bar-Nathan, 1981), 24-27, 17-19, 11-7, no. 4, pl. 15) וכן במכלולים רבים נוספים. גם במכלולים מימי מרד בר-כוכבא נמצאו פכים דומים, לדוגמה במערת האימה (אהרוני, תשכ"ב, 165, ציור 2, מס' 11-22), במערת האיגרות (7:10, fig. 156, Aharoni, 1960), בערוער (הרשקוביץ, תשנ"ב, 316, איור 13-14) ובגבעת רם (הרשקוביץ, תשמ"ז, 314, איור 19:1-20; 315, איור 6:1) וכן במערכות המסתור במדרס, ברסס אירסום, בעזקה ובאחוזת חזן (קלוגר וטפר, תשמ"ז, 342-343, לוח 1, מס' 1; 344-345, לוח 2, מס' 9-10; 346-347, לוח 3, מס' 5; 350-351, לוח 5, מס' 11-14).

לוח 3: פכים, פכיות ואונגנטאריים

טבלה 3: פכים, פכיות וצנצנת

התיאור	מס' הרישום בחפירה	טיפוס הכלי	מס'
טיין חוס-ורוד	6.2.3/29	פכית	1
טיין אדום	6.2.4/25	פך	2
טיין חוס-אדמדם	6.2.4/24	פך	3
טיין חוס-אפור (שכבה פנימית כהה והיצונית בהירה)	6.2.4/23	פך	4
טיין חוס-ורוד	6.2.8/92	צנצנת (תמימה)	5

האונגנטאריום (Unguentarium)

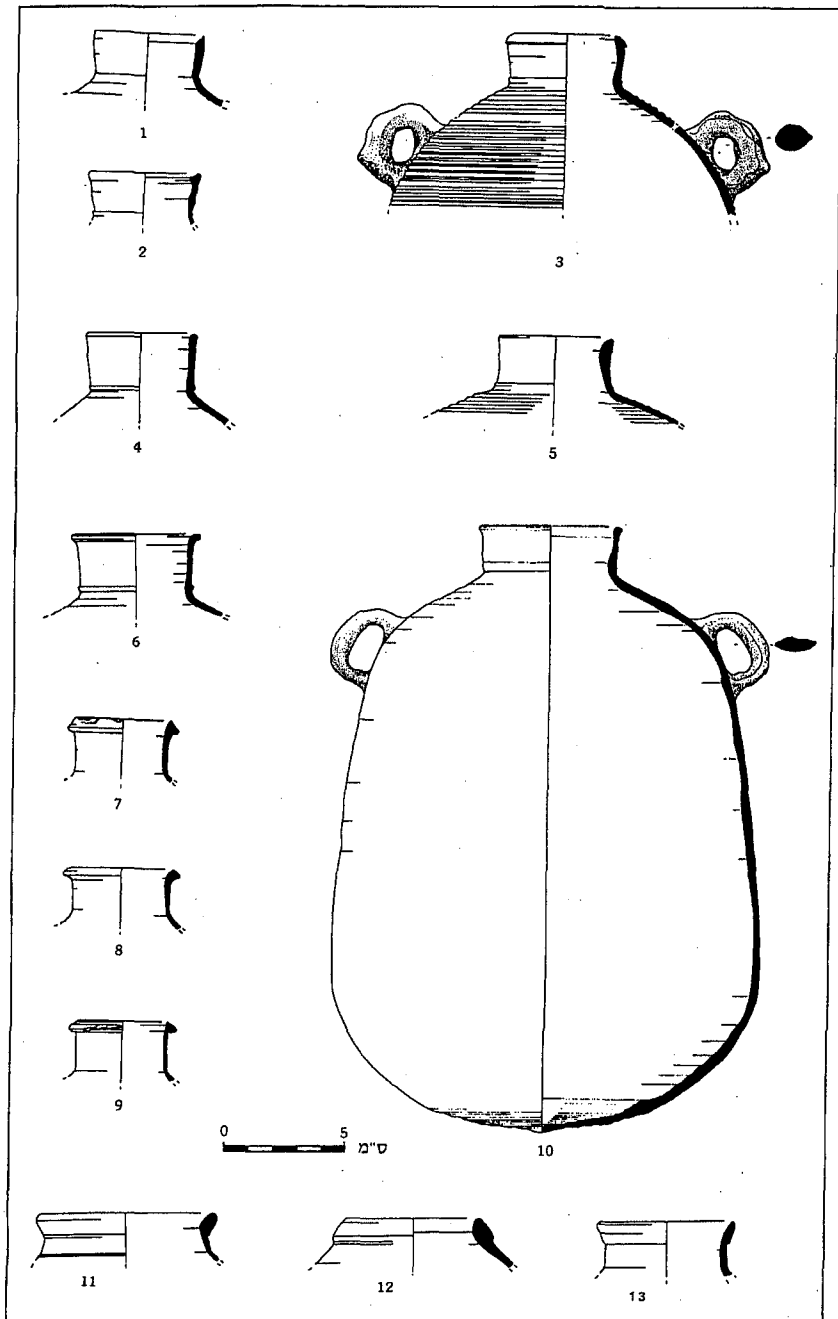
על רצפת מקווה הטחרה (L2) התגלתה צנצנת קטנה עשויה חרס (לוח 63), שהכילה כנראה משחה. ייתכן שהצנצנת נמצאה באתרה. צנצנות דומות התגלו בירושלים ובמצדה ותוארכו למאה הראשונה לספירה (Hershkovitz, 1986, 47, fig. 1-3). בדור התגלו כלים דומים מן התקופה ההלניסטית (שטרן, תשמ"א, 110), שהוגדרו ככלי מנחה.

קנקנים דמויי שק

הקנקנים הם סוג הכלי נפוץ ביותר במערכות המסתור, וסביר ששימושו לאגירת מזון ונוזלים (קלונר וטפר, תשמ"ז, 339). במערכת המקווה נמצאו שבריהם של כ-20 קנקנים, שאחד מהם רופא. אלה הם קנקנים "דמויי שק", בעלי רכס עדין בנקודת החיבור בין הצוואר לגוף (לוח 10-14; טבלה 4). השפיות זקופות, מופשלות כלפי חוץ, קרדומיות או משולשות. קנקנים אלה אופייניים למכלולים מן המאה הראשונה לפני הספירה עד המאה השנייה לספירה: בקומראן ובעין פשחה שכבה II (de Vaux, 1973, pl. 42), בהרודיון (Bar-Nathan, 1981, 112, pl. 1:1; 114, pl. 2:1-4), ברמת-רחל IV (Aharoni, 1962, pl. 7:1-3), בעיר העליונה בירושלים, במכלול מן המאה הראשונה לספירה (אביגד, תש"ס, 184, איור 212), במערת המטמון שבנחל משמר (Bar-Yadin, 1963, 117, fig.) (Adon, 1980, 209, nos. 1, 3, 4), בוואדי דליה (Lapp & Lapp, 1974, pl. 27:8, 12), במערות מסתור בשפלת יהודה: בחורבות מדרס, חוץ, עוקה, גנים ועוד (קלונר וטפר, תשמ"ז, 342, איור 10:160; 352, איור 8:166) וכן באתרים ובמערות רבים נוספים.

טבלה 4: קנקנים

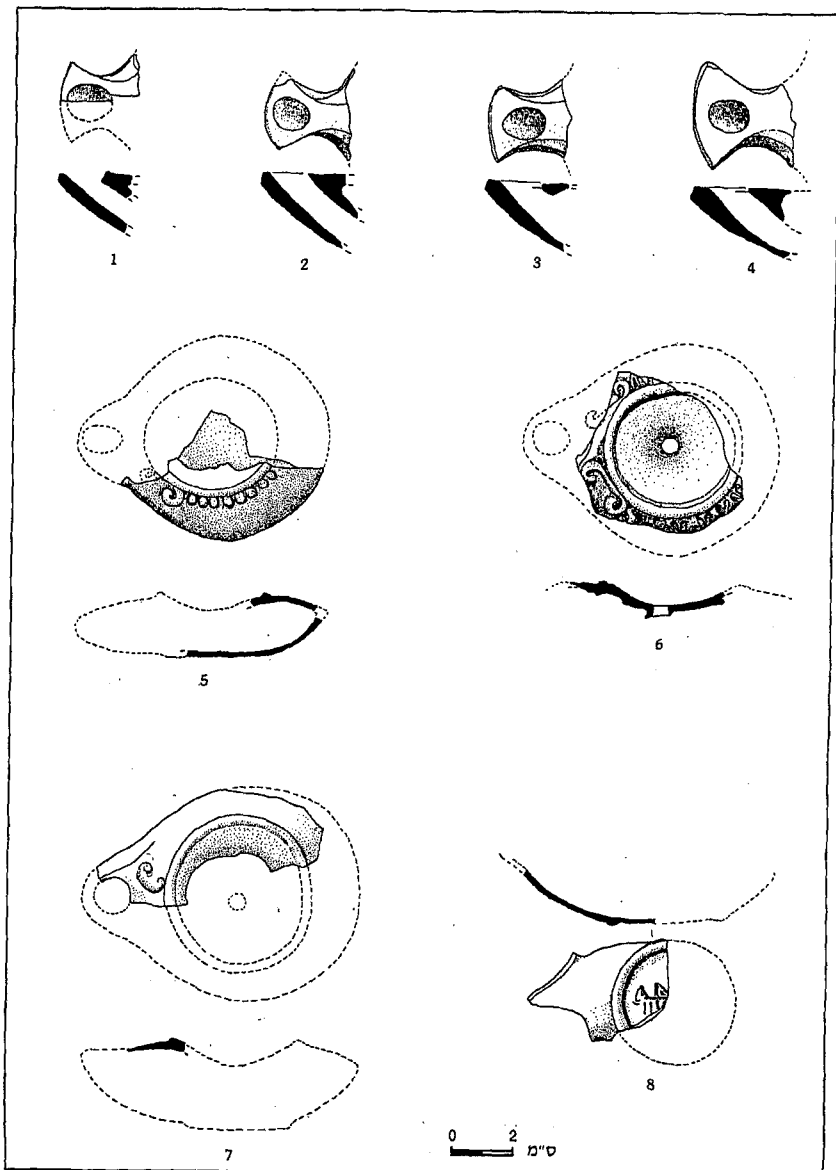
מס'	טיפוס הכלי	מס' הרישום בחפירה	התיאור
1	קנקן	6.2.2/5	טין אדמדם, ליבה אפורה
2	קנקן	6.1.4/8	טין אפור כהה
3	קנקן	6.2.3/21	טין חום
4	קנקן	6.3.1/3	טין חום-ירוד
5	קנקן	6.3.1/20	טין ורוד-צהבהב, ליבה אפורה
6	קנקן	6.3.1/6	טין חום-ירוד, ליבה אפורה
7	קנקן	6.2.4/12	טין חום-אפור
8	קנקן	6.2.2/17	טין חום
9	קנקן	6.2.1/18	טין חום
10	קנקן	6.2.1/69	טין ורוד-אדמדם
11	קנקן	6.2.1/42	טין אפור
12	קנקן	6.2.1/39	טין אפור בהיר
13	קנקן	6.1.4/7	טין לבן-אפור

לוח 4: קנקנים

נרות

במערכת המקווה נמצאו שברים של ארבעה נרות "מקורצפים" ("הרודיאניים"; לוח 15-4; טבלה 5) וארבעה נרות בעלי דיסקוס עגול (לוח 5-6). כל הנרות, פרט לנר מס' 7, נמצאו בלוקוס 1. לא נמצאו במערכת זו נרות יהודאיים ("נרות דרום"), המתוארכים לפרק הזמן שבין המרידות נגד

טבלה 5: נרות

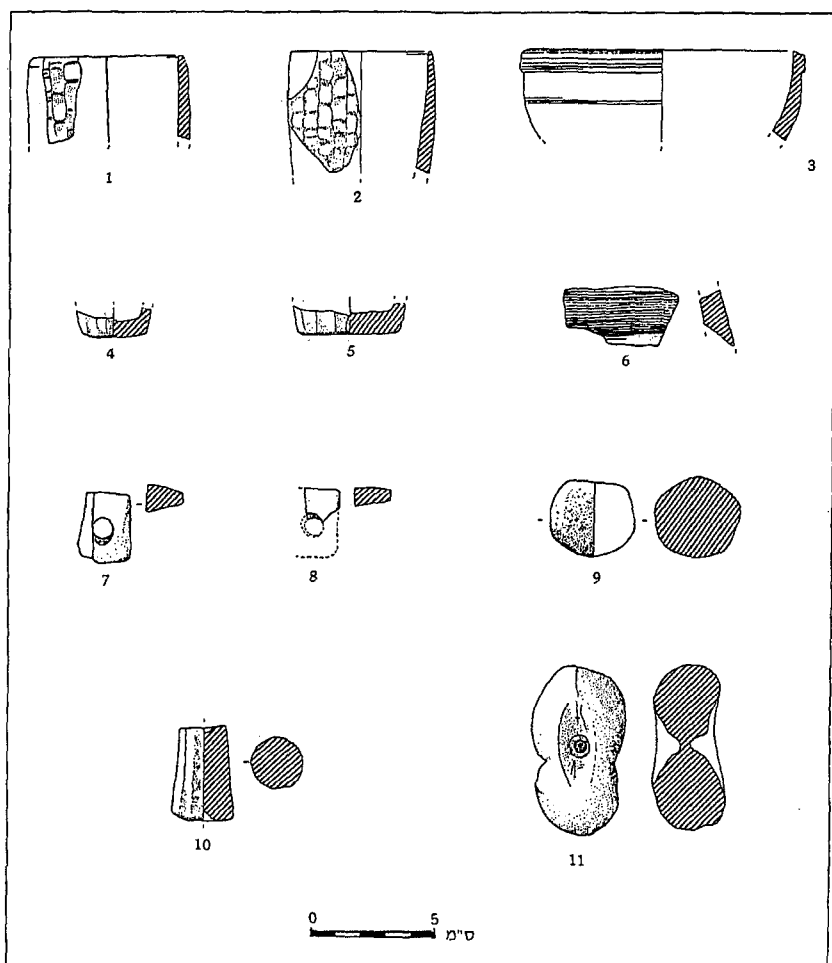
מס'י	טיפוס הכלי	מס'י הרישום בחפירה	התיאור
1	נר מקורצף (הרודיאני)	6.1.4/86	טינ אפור בהיר
2	נר מקורצף (הרודיאני)	6.1.4/85	טינ אפור
3	נר מקורצף (הרודיאני)	6.1.4/84	טינ חום
4	נר מקורצף (הרודיאני)	6.1.4/83	טינ חום-ורוד
5	נר עגול בעל דיסקוס מעוטר	6.1.4/88	טינ אפור בהיר, חיפוי שחור
6	נר עגול בעל דיסקוס מעוטר	6.1.4/82	טינ ורוד, חיפוי אדום
7	נר עגול בעל דיסקוס מעוטר	6.2.1/90	טינ ורוד-אפור
8	נר עגול בעל דיסקוס מעוטר	6.1.2/87	טינ אפור בהיר, חיפוי אדמדם

הרומאים. נרות כאלה נמצאו במערות הקבורה הסמוכות לצד נרות רומיים עגולים ונרות מקורצפים (שגיב, זיסו ואבני, בדפוס).

הנרות ה"מקורצפים" עשויים על גבי אובניים. ראשית הופעתם בסוף ימיו של הרודוס, והם המשיכו לשמש עד מרד בר-כוכבא (Barag & Hershkovitz, 1994, 43-58, 125-128, Class C). הנרות בעלי הדיסקוס העגול עשויים בדפוס, בסיסם שטוח, פי הנר עגול וקטן ועין הנר שקועה ולרוב שבורה במתכוון. סביב העין של נר מס' 5 נראים וולטות ועיטור, העשוי טביעות קשתיות בולטות – שריד לעיטור ה"ביצים" (ovuli). סביב העין של נר מס' 6 יש שתי וולטות ועיטור צמחי מנוון. עינו של נר זה לא נשברה וניתן להבחין בכך שאינה נושאת עיטורים. משני צדי פי נר מס' 7 ניכר עיטור פשוט – שתי וולטות מנוונות. על בסיסו של נר מס' 8 שרד סימן טבוע, כנראה תו יוצרים. טיפוס זה של נרות הפך נפוץ בראשית המאה השנייה לספירה (ראה לדוגמה: Barag & Rosenthal & Sivan, 1994, 127), והמשיך לשמש עד המאה השלישית לספירה (Hershkovitz, 1978, 85-90). נרות דומים התגלו במכלולים מתקופת מרד בר-כוכבא בערוער (הרשקוביץ, תשנ"ב, 316, איור 14:13-16), במערת האימה (אהרוני, תשכ"ב, 166, ציור 14:3), במערת האיגרות (Yadin, 1963, 116, fig. 42) ובמערכת המסתור בגדוד (קלונר וטפר, תשמ"ז, 348, 16, מס' 7).

כלי אבן

שמונה שברים של כלי אבן (לוח 6; טבלה 6) התגלו במערכת. שברים מס' 1, 2, 4, 5, 7 ו-8 שייכים לספלי מידה, שגולפו ביד, ואילו שברים 3 ו-6 שייכים לקערות העשויות במחרטה. שבר מס' 10 הינו כנראה גרעין שיועד לחריטה במטרה להכין ממנו פקק או מגופה. שבר מס' 9 השתייך לכלי, ששימש לשחיקה או כמשקולת, ואילו שימושו של הכלי, ששבר מס' 11 שרד ממנו, לא ברור. כלי האבן אופייניים לאוכלוסייה יהודית, שכן על פי ההלכה המקובלת בימי הבית השני אין הם מקבלים טומאה (מגן, תשמ"ח, 94-103). כלי האבן מתוארכים למאה הראשונה עד ראשית המאה השנייה לספירה (Cahill, 1992).

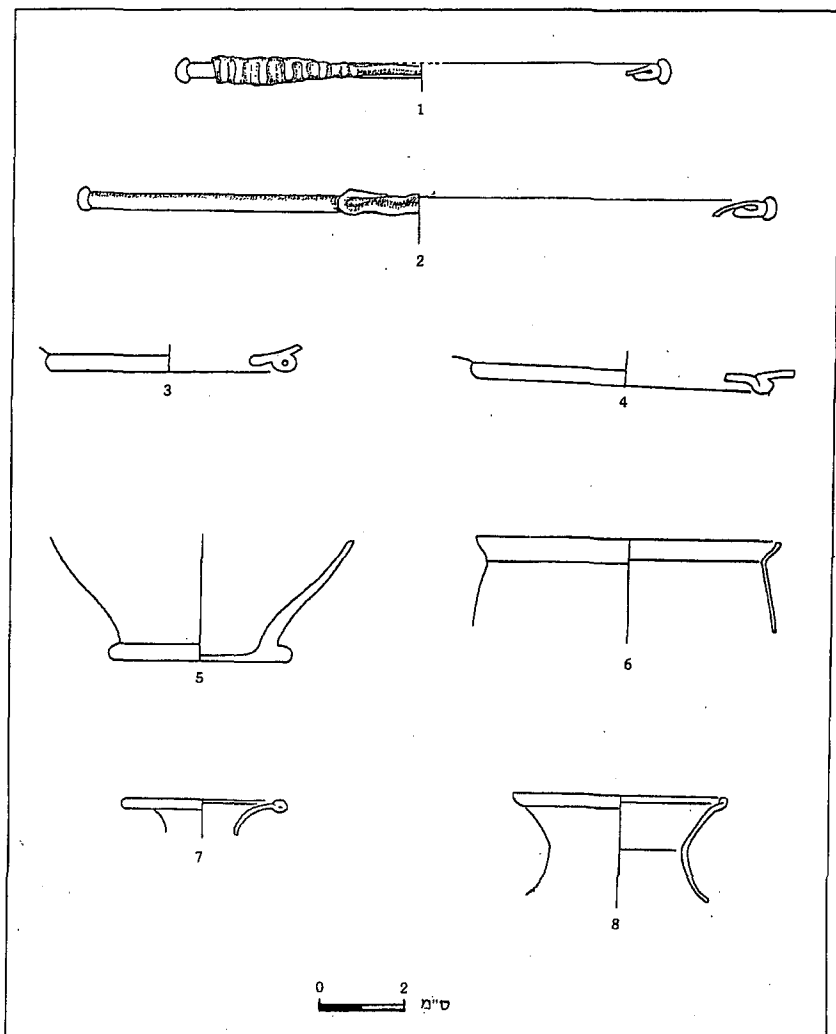
לוח 6: כלי אבן

טבלה 6: כלי אבן

מס'י	טיפוס הכלי	מס'י הרישום בחפירה	התיאור
1	ספל מידה	6.2.5/82	אבן קרטון
2	ספל מידה	6.1.4/77	אבן קרטון
3	קערה	6.2.4/81	אבן קרטון
4	ספל מידה	6.2.5/75	אבן קרטון
5	ספל מידה	6.2.5/76	אבן קרטון
6	קערה	6.2.5/79	אבן קרטון
7	ידיית של ספל מידה	6.2.6/78	אבן קרטון
8	ידיית של ספל מידה	6.2.6/80	אבן קרטון
9	אבן שחיקה / משקולת (?)	6.1.5/31	צור
10	גרעין אבן	6.2.4/32	צור
11	אבן מעוצבת בקידוח	6.2.4/33	צור

כלי זכוכית

שברי כלי הזכוכית נמצאו בשלושת הלוקוסים L1, L2, L3 (לוח 7; טבלה 7). שברי הכלים הינם בגוון כחול-ירקרק ובמצב השתמרות טוב יחסית. כל הכלים עשויים בשיטת הניפוח החופשי. הקערות, המהוות את רובו של המכלול, מייצגות שני טיפוסים שונים: קערות מסי 1-4 שייכות

לוח 7: כלי זכוכית

4. הדו"ח על כלי הזכוכית, המתפרסם כאן, הינו תקציר של דו"ח מפורט, שהוכן על-ידי יעל גורין-רוזן. תודתנו נתונה לה על הרשות להשתמש במסקנות מחקרה. ציור הכלים - מעשה ידי מייקל מילס.

טבלה 7: כלי זכוכית

מס' טיפוס הכלי	מס' הרישום בחפירה	התיאור
1	קערה	6.1.5/93
2	קערה	6.2.4/94
3	קערה	6.2.6/95
4	קערה	6.1.6/96
5	קערה	6.1.4/97
6	כוס	6.2.5/98
7	בקבוק	6.3.2/99
8	בקבוק	6.1.3/100

לאותה קבוצה ואילו בסיס קערה מס' 5 מייצג טיפוס נוסף, ושפות מס' 1–2 שייכות לטיפוס המאופיין בשפה מקופלת חוצה, המעוטרת בתוספת של פס זכוכית, המעוטרת בטביעות בהונות. קערות מסוג זה נמצאו ברחבי ארץ־ישראל ומחוצה לה, כגון במכלולי מערות מדבר יהודה וכן באתרים נוספים, שזמנם סוף המאה הראשונה והמחצית הראשונה של המאה השנייה לספירה. אמנם לא כל הקערות ששפתן מעוטרת בידיות מסוג זה זהות, אך מובהקות העיטור וייחודו עשויים לשמש מדד להשוואה. הקערות מוכרות ממדבר יהודה: ממערת האימה (בר"ג, תשכ"ב, 176–177, מס' 4), שם תוארכו בהסתמך על עדויות ארכיאולוגיות והיסטוריות לשליש הראשון של המאה השנייה לספירה, כלומר לתקופת מרד בר־כוכבא, ממערת האיגרות (Yadin, 1963, 103, fig. 38:7), ממערת התאומות (בר־אדון, תש"ן, אזור ב 2, 14) וממערת הבריכה שבנחל דוד (אביגד, תשכ"ב, 153, ציור 5:6). קערות דומות מאוד התגלו באתר נחל יתיר ובמערת סלע בנחל חבר עלי.⁵

5. הממצא מאתרים אלה נחקר על־ידי יעל גורן־רוזן.

קבוצה גדולה של קערות מטיפוס זה נמצאה בקבר 669 בכפר-נחום ותוארכה על-ידי לופרדה לשליש האחרון של המאה הראשונה לספירה או לכל המאוחר לראשית המאה השנייה לספירה (Loffreda, 1984, 402, fig. 6, 6, 8, 10-12, 14, fig. 12, 10, fig. 96, 5). (Crowfoot, 1957, 414-415, fig. 96, 5).

לקערות מס' 3 ו-4 יש בסיסי טבעת נמוכים (צבוטים מן הבועה), מרכז הבסיס ישר או קעור ובתחתיתו צלקת מוט הזגג. בסיסים אלה הינם מהנפוצים ביותר, בעיקר כבסיסי קערות. לרוב הם חלולים (מס' 3) או מהודקים (מס' 4) ונבדלים זה מזה בעיקר בקוטרם. בסיס דומה לבסיס מס' 3 נמצא במערת הבריכה שבנחל דוד (אביגד, תשכ"ב, 153, ציור 6:6), במכלול המיוחס כולו לשליש הראשון של המאה השנייה לספירה. בסיסים מס' 3 ו-4 יכולים להשתייך לקערות עם שפה בדומה לקערות מס' 1 ו-2. בקבר שבכפר-נחום לדוגמה יש קערות בעלות שפה מקופלת החוצה, בחלקן עם עיטור של פס זכוכית מעוטר בטביעה, שיש להן בסיסי טבעת נמוכים (Loffreda, 1984, fig. 6, 14, 5-12). בסיסים אלה מופיעים גם בצירוף שפות אחרות, כגון קערות עם שפה נוטה חוצה ומעובה או שפות דו צינוריות.

קערה מס' 5 מאופיינת בבסיס שטוח ודק, הצבוט ומשוך מהבועה. בסיסים דומים נמצאו בחפירות עיר דוד (Ariel, 1990, fig. 33, GL 85, GL 86), במכלול המתוארך למאה הראשונה לספירה (עד שנת 70).

כוס מס' 6 שייכת לטיפוס נפוץ למדי ברחבי האימפריה הרומית. היא מוכרת מהחפירות במכוור (Loffreda, 1980, tav. 97, 72) ומתוארכת למאה הראשונה לספירה (עד שנת 68).

הבקבוקים שנמצאו שייכים לשני טיפוסים שונים: פריט מס' 7 הוא שבר שפה של בקבוק דמוי פמוט, ששפתו נוטה החוצה ומקופלת פנימה. טיפוס זה נפוץ מאוד בקברים ובאתרי יישוב בארץ-ישראל בתקופה הרומית, לדוגמה בקבר 669 בכפר-נחום (Loffreda, 1984, fig. 6, 1) ואף במערת קבורה מס' 4 באתר הנדון כאן. קבוצה זו נפוצה ביותר (בר"ג, תשל"ג, 209-212). בר"ג ציין, שבמערות מדבר יהודה, ששרידיים מתקופת מרד בר-כוכבא התגלו בהן, נחשפו שברים רבים של בקבוקים מסוג זה (שם, 211).

לסיכום, כלי הזכוכית שבקבוצה הנדונה מהווים יחידה בעלת קווי אופי דומים מאוד באיכות הזכוכית ובגווניו. זאת ועוד, בהסתמך על השוואות לאתרים שונים, קרובים מבחינה גיאוגרפית, כגון: אתר נחל יתיר, מערות מדבר יהודה ואתרי דרום הר חברון, ואף לאתרים מרוחקים יותר כגון פלה ושומרון או לאתרים ברחבי האימפריה הרומית (במזרח ובמערב), אפשר לתארך את כלי הזכוכית לסוף המאה הראשונה או לשליש הראשון של המאה השנייה לספירה.

סיכום

רשימה זו סוקרת את המערכות התת-קרקעיות, החצובות בחורבת טבק, ואת הממצאים שנחשפו במערכת המקווה. הממצא מלמד, שהאתר התקיים במהלך תקופת הבית השני וחרב במרד בר-כוכבא. נראה, שחלק מן המתקנים התת-קרקעיים נחצב במהלך התקופה ההלניסטית, ולקראת מרד בר-כוכבא, בעת חציבת מערכות המסתור, יצא מכלל שימוש. מקווה הטהרה ומערת הכוכים, שגלוסקמאות ושברי כלי האבן נמצאו בהן, מעידים על האופי היהודי של היישוב במקום במאה הראשונה לפני הספירה עד המאה השנייה לספירה. דומה, שהשרידיים שנחשפו בחורבת טבק שייכים לאחד הכפרים היהודיים, שנהרסו על-ידי הצבא הרומי בעת דיכוי מרד בר-כוכבא.

רשימת מקורות

- אביגד נ, תשכ"ב;
 "מחנה אי נחל דוד", **ידיעות**, כו, עמ' 143-158, לוחות א-ח.
 אביגד נ, תש"ם;
העיר העליונה של ירושלים, ירושלים.
 אהרוני י, תשכ"ב;
 "מחנה ב, מערת האימה", **ידיעות**, כו, עמ' 159-173, לוחות ט-יז.
 בר-אדון פ, תש"ן;
 מערת התאומות, **עתיקות**, ט, עמ' 15-17.
 בר"ג ד, תשכ"ב;
 "כלי הזכוכית ממערת האימה", **ידיעות**, כו, עמ' 175-182, לוחות לג-לד.
 בר"ג ד, תש"ל;
כלי הזכוכית בארץ-ישראל בתקופה הרומית והביזנטית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
 ברושי מ, תשנ"ב;
 "גידיה, תל", בתוך: א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל**, 1, ירושלים, עמ' 273-275.
 הרשקוביץ מ, תשמ"א;
 "כלי החרס של בבעת רם (חפירות 1949) מן המאות הא' והב' לסה"נ", **ארץ-ישראל**, יט, עמ' 314-325.
 הרשקוביץ מ, תשנ"ב;
 "ערוער בשלהי תקופת בית שני", **ארץ-ישראל**, כג, עמ' 309-319.
 טפר י וקלנר ע, תשמ"ט;
 "ח' זיתא", **חדשות ארכיאולוגיות**, צג, עמ' 85-86.
 מגן י, תשמ"ח;
תעשיית כלי אבן בירושלים בימי בית שני, תל-אביב.
 מירון י, תשמ"ו;
 "מערכת מסתור ליד באר רסק", **נקרות צורים**, 11-12, עמ' 64-66.
 קלנר ע, תשמ"ג;
 "מערכות המסתור בשפלת יהודה", **קתדרה**, 26, עמ' 4-23.
 קלנר ע, תשמ"ח;
 "מערכות מסתור מימי בר-כוכבא בירוס: מערכת 20 בחורבת מדרס", בתוך: א' אופנהיימר וא' רפפורט (עורכים), **מרד בר-כוכבא, מחקרים חדשים**, ירושלים, עמ' 153-171.
 קלנר ע וטפר י (עורכים), תשמ"ז;
מערכות המסתור בשפלת יהודה, תל-אביב.
 רול י, תשל"ו;
 "מערך הדרכים הרומיות בארץ-ישראל", **קדמוניות**, 34-35, עמ' 38-50.
 רייד ר, תש"ן;
מקוואות טהרה יהודיים מימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
 שגיב נ, תשנ"ד;
תל גודד - מורשת גת, משלחי המאה השמינית ועד סוף התקופה הביזנטית, בדיקה היסטורית ארכיאולוגית, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
 שגיב נ, תשנ"ד/א;
 "תל גודד", **חדשות ארכיאולוגיות**, קא-קב, עמ' 97-99.
 שגיב נ, אבני ג וזיסו ב, תשנ"ד;
 "תל גודד", **חדשות ארכיאולוגיות**, ק, ע' 82-83.

שגיב נ, זיסו ב, בדפוס;
 "מערות ומערכות מסתור בחורבת טבק", *נקרות צורים*, 20.
 שגיב נ, זיסו ב, ואבני ג, בדפוס;
 "מערות קבורה מימי בית שני בתל גודד, שפלת יהודה", *עתיקות*.
 שגיב נ, זיסו ב, ועמית ד, תשנ"ז;
 "מערכת המים הצפונית של בית-גוברין", בתוך: י, אשל (עורך), *מחקרי יהודה ושומרון - דברי הכנס
 השישי, קדומים-אריאל*, עמ' 245-258.
 שטרן א, תשמ"א;
 "דור ההלניסטית", *קדמוניות*, 55-56, עמ' 103-110.

- Aharoni Y., 1960;
 "The Caves of Nahal Hever", *Atiqot*, III, pp. 148-162.
 Aharoni Y., 1962;
Excavations at Ramat Rachel (1959-1960), Roma.
 Aharoni Y., 1964;
Excavations at Ramat Rachel (1961-1962), Roma.
 Ariel D. T., 1990;
 "Excavations at the City of David 1978-1985", vol. II, *Qedem*, 30.
 Bar-Adon P., 1980;
The Cave of the Treasure, Jerusalem.
 Bar-Nathan R., 1981;
 "Pottery and Stone Vessels of the Herodian Period", In: E. Netzer (ed.), *Greater Herodium*, *Qedem*, vol. 13, pp. 54-70; 112-128, pl. 1-11.
 Barag D. & Hershkovitz M., 1994;
 "Lamps from Masada", *Masada*, IV, Jerusalem, pp. 7-147.
 Bliss F.J. & Macalister R.A.S., 1902;
Excavations in Palestine 1898-1900, London.
 Crowfoot G.M., 1957;
 "The Glass", In: J.W. Crowfoot, G.M. Crowfoot & K.M. Kenyon (eds.), *Samaria Sebaste III, The Objects from Samaria*, London, pp. 403-422.
 Cahill J.M., 1992;
 "The Chalk Assemblages of the Persian/Hellenistic and Early Roman Periods", In: A. De Groot & D.T. Ariel (eds.), *Excavations at the City of David 1978-1985*, vol. III, *Qedem*, 33, pp. 190-274.
 Gibson S., 1994;
 "The Tell Ej-Judeideh (Tel Goded) Excavations: A Re-Appraisal based on Archival Records in the Palestine Exploration Fund", *Tel Aviv*, vol. 21, pp. 194-234.
 Gitin S., 1990;
Gezer III, A Ceramic Typology of the Late Iron II, Persian and Hellenistic Periods at Tell Gezer, Jerusalem.
 Guz-Zilberstein B., 1995;
 "The Typology of the Hellenistic Coarse Ware and Selected Loci of the Hellenistic and Roman Periods", In: E. Stern et al. (eds.), *Excavations at Dor, Final Report*, vol. I B, *Qedem Reports*, 2, Jerusalem, pp. 289-342.
 Hershkovitz M., 1986;
 "Miniature Ointment Vases from the Second Temple Period", *IEJ*, vol. 36, pp. 45-51.
 Lapp P.W., 1961;
Palestinian Ceramic Chronology 200 B.C. - A.D. 70, New Haven.

- Lapp P.W. & Lapp N.L., 1974;
Discoveries in the Wadi Ed-Dalieh, AASOR, 41.
- Loffreda S., 1980;
"Alcuni Vasi ben Datati della Forteza di Macheronte", *LA*, vol. 30, pp. 377-404.
- Loffreda S., 1984;
"Vasi in Vetro e in Argilla trovati a Cafarnao", *LA*, vol. 34, pp. 385-408.
- Rosenthal R. & Sivan R., 1978;
Ancient Lamps in the Schloessinger Collection, Qedem, 8, Jerusalem.
- Stern E., 1995;
"Local Pottery of the Persian Period", In: E. Stern et al. (eds.), *Excavations at Dor, Final Report*, vol. 1B, Qedem Reports, 2, Jerusalem, pp. 51-92.
- de Vaux R., 1956;
"Fouille au Khirbet Qumran", *RB*, vol. 63, pp. 533-577.
- de Vaux R., 1973;
Archaeology and the Dead Sea Scrolls, London.
- Yadin Y., 1963;
The Finds from the Bar Kochba Period in the Cave of the Letters, vol. 1, Jerusalem.

דעת

אתר לימודי יהדות ורוח

www.daat.ac.il